

## **Bizans El Yazmaları Araştırmalarının Tarihsel Süreci ve “Bizans El Yazmaları Bibliyografyası” Çevrimiçi Veri Tabanı Çalışması\*\***

### ***Historical Process of Byzantine Manuscripts Studies and Online Database Project on "Bibliography Byzantine Manuscripts"***

**Pınar SERDAR DİNÇER\***

Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi , Sanat Tarihi Bölümü, [pinar.serdar@bozok.edu.tr](mailto:pinar.serdar@bozok.edu.tr)

**ORCID Numarası | ORCID Number: 0000-0003-4152-6327**

#### **ÖZ**

El yazmaları; renkli resimlemeleri ve altın bezemeli yazılarıyla, maddi ve estetik özellikleri ile sadece koleksiyoncuların değil, içerdikleri metinler nedeniyle sosyal bilimcilerin de ilgili çekmiştir. Bizans döneminde üretilen el yazmaları araştırmaları 19. yüzyıldan bu yana Bizans çalışmalarının ana konularından biri olmuştur. Çalışmanın ilk bölümünde 19. yüzyıldan günümüze kadar olan yayınlar konu bütünlüğü dikkate alınarak irdelenmiştir. Günümüzde bile yeni el yazmaları keşfetme çabaları devam ederken el yazmalarının, sadece maddi değerleri için değil, tarihi ve sosyal hayata dair bilgileri gün yüzüne çıkardıkları için de araştırmacılar tarafından çalışıldıkları görülmektedir. Bizans el yazmaları konulu artan bilimsel çıktının bir sonucu olarak, özel bir kaynakçaya ihtiyaç olduğu açıktır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise bu ihtiyacı karşılamak amacıyla Yozgat Bozok Üniversitesi'nin Bilimsel Araştırmalar Projesi desteğiyle yapılan “Bizans El Yazmaları Bibliyografyası” (<http://byzantinemanuscript.bozok.edu.tr/>) çevrimiçi veri tabanı çalışması tanıtılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** El Yazmaları, Bizans, Bibliyografya, Veri Tabanı

#### **ABSTRACT**

Manuscripts have attracted social scientists and collectors alike thanks to their colorful illustrations, gold-illuminated texts, and tangible and aesthetic features. Manuscripts from the Byzantine period have been a main focus in Byzantine studies since the 19th century. The first part of this study scrutinizes the publications from the 19th century to this day, considering the subject matter coherence. Efforts to discover new manuscripts continue even today. Researchers delve into studying manuscripts not only for their material value, but also the information they hold about history and social life. It is evident that a dedicated bibliography is needed as a result of the increasing scientific output on Byzantine manuscripts. So as to meet this need, the second half of the study introduces the "Bibliography on Byzantine Manuscripts" (<http://byzantinemanuscript.bozok.edu.tr/>), an online database established under the support of the Scientific Research Project by Yozgat Bozok University.

**Key words:** Manuscripts, Byzantine, Bibliography, Database

\* Çalışma, Yozgat Bozok Üniversitesi / Bilimsel Araştırmalar Projesi desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

\*Çalışma 4-6 Nisan 2019 tarihlerinde gerçekleşen 3. Uluslararası Sanat, Estetik Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

## Bizans El Yazmaları Çalışmalarının Tarihsel Süreci

Bizans kültürünün tüm yönleri arasında bugün en çok önemsenen yönü belki de Bizans sanatıdır. Bizans sanatı sanatçılar, eleştirmenler, tarihçiler için Bizans'a açılan bir pencere olmuştur. Söz konusu sanatın bir parçası olan Bizans el yazmaları özellikle de resimli olanlar, Orta Çağ boyunca batıya taşınmaya başladıklarından itibaren ilgi çekici malzemeler olmuştur. Renkli resimlemeleri ve altın bezemeli yazılarıyla el yazmaları, maddi ve estetik özellikleriyle sadece koleksiyoncuların değil, içerdikleri metinler sayesinde sosyal bilimcilerin de ilgili çekmiştir.

Özellikle 1453 İstanbul'un fethinden sonra, Bizans el yazmalarının alışverişi ve elden ele dolaşımı yaygınlaşmıştır. Örneğin, 1544'te Fransa Kralı I. Francis, antikacı ve sosyal bilimci Pierre Gilles'i<sup>1</sup> bulabildiği kadar Bizans Döneminde üretilen el yazmalarını alması için İstanbul'a göndermiştir (Kuntz, 1981, s. 97). Bu ve bunun gibi toplama girişimlerinin sonucu, bugün en iyi Bizans el yazmalarının birçoğu Paris Bibliothèque Nationale, Roma Biblioteca Apostolica Vaticana ve Österreichische Nationalbibliothek gibi Avrupa'nın başlıca kütüphanelerinde korunmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak Bizans dönemi el yazmalarıyla ilgili önemli çalışmalar öncelikle batılı araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır.

Resimli el yazmalarının akademik çalışmaları Kondakov (Kondakov, 1876; Kondakov, 1891) ve Tikkanen (Tikkanen, 1895-1903) tarafından 19. yüzyılda başlamıştır. Kondakov, Bizans sanat tarihinin estetik devamlılığını sağlamak üzere çeşitli farklı el yazmalarından çizimler yapmış, Tikkanen ise Kondakov'dan farklı bir metot kullanarak, çalışmalarını el yazmaları türlerinden biri olan mezmurlar (psalterler) üzerine yoğunlaştırmıştır. Bununla birlikte teoloji konulu el yazmaları arasında bulunan Octateuchlar<sup>2</sup> da (Hartel ve Wickhoff, 1895) Bizans sanatı çalışan ilk nesil bilim insanlarının en çok ilgisini çeken konular arasında olmuştur.

19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında el yazması çalışan araştırmacıların önceliği, el yazmasında bulunan resimleri incelemek, kataloglamak ve yayınlamaktır. Millet (Millet, 1916) ve Ebersolt (Ebersolt, 1926) tarafından yapılan yayınlar Bizans ikonografisi alanında ilk yapılan çalışmalar olması nedeniyle diğer sanat tarihi alanında çalışan araştırmacılar için de oldukça önemliydi.

İlk resimli el yazmaları araştırmaları, resimlerin sadece çizimi yapılarak yayınlanması veya araştırmacının el yazmasını şahsen görüp tasvir etmesiyle mümkün olmuştur. Ancak 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde fotoğrafın yaygınlaşması yayınlarda kullanılmaya başlaması araştırmalar için dönüm noktası olmuştur. 1927'de Omont'un (Omont, 1927) Bibliothèque nationale de France (Paris)'da bulunan el yazmalarını fotoğraf olarak yayınlaması bilim alanına önemli katkı sağlamıştır.

El yazmaları konusunda önemli uzmanlardan biri olan Weitzmann ise yukarıda bahsi geçen araştırmacıların attığı temeller üzerine çalışmalarını inşa etmiştir. Weitzmann öncelikle Bizans Dönemi el yazmalarının üslup gelişimi üzerine kronolojik bir çalışma yayınlamış (Weitzmann, 1996) ve daha sonraki dönemlerde görev aldığı Princeton Üniversitesi'nde meslektaşlarıyla birlikte konuyla

<sup>1</sup> Fransa Kralı I. Francis'in ölümü nedeniyle Pierre Gilles'in görevi başarısız oldu. Ancak Gilles, Bizans Dönemi Konstantinopolis'in topografyasını inceleme fırsatı bulmuştur (Gyllius, 1632)

<sup>2</sup> Octateuch, Musa'nın Beş Kitabı, Yeşu Kitabı, Hakimler Kitabı ve Ruth Kitabı'nı içermektedir.

ilgili detaylı çalışmalar yapmıştır. Weitzmann, Bizans el yazmaları araştırmalarında uygulamak üzere 19. ve 20. yüzyılda filolojide kayıp metinlerin rekonstrüksiyonunda kullanılan metodun resme uyarlanmasına dayanan bir metot geliştirmiştir. Metoda göre; sanatçının ve yazıcının birlikte çalıştığı el yazmalarında farklı bir formatta uygulama zorunluluğu olmadıkça el yazmaları, modellerinden birebir kopyalanmış olduğu varsayılmaktadır. (Weitzmann, 1970, s. 182-192).

“Studies In Manuscript Illumination” (El Yazması Aydınlatma Çalışmaları) başlığı altında yayın dizisi (Weitzmann, 1948; Weitzmann, 1951; Martin, 1954; Galavaris, 1969; Weitzmann, 1970; Weitzmann, 1979) yayımlayan Weitzmann ve birkaç öğrencisinin asıl ilgilendiği, kayıp bir prototipi olan tüm mevcut kopyaların rekonstrüksiyonun yapılmasıdır.

Bir diğer çalışma Grabar tarafından düzenlenen resimli el yazmalarından resimlerin çoğaltılmasını sağlayan “Bibliothèque des Cahiers Archéologiques” (Dufrenne, 1966; Der Nersessian, 1970; Velmans, 1971; Grabar, 1972; Lassus, 1973; Cutler, 1984) serisidir. Söz konusu yayımlar el yazmalarının resimlerinin araştırmacılara ulaşması açısından oldukça önemlidir.

El yazması resimlerinin yayılmasını sağlayan bir diğer çalışma Pelekanidis tarafından yayınlanan Athos Manastırı’nda üretilen el yazmalarıdır (Pelekanidis, 1974-1991). Fotoğrafların yüksek kalitede ve renkli olması sanat tarihçiler için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Bu örnek gibi renkli yayınlanmaya başlayan monografik eserler neticesinde, resimli el yazmaları daha erişilebilir hale gelmiştir. Günümüzde ise, kopyalara dijital olarak çevrimiçi ulaşılabilmesi el yazmalarına erişilebilirlik açısından en üst seviyedir.

Materyallerin ulaşılabilirliğinin artması araştırmacıların el yazmalarını bütüncül olarak ele almasını sağlamıştır. Böylelikle yeni metotlar geliştirilmiş ve denenebilmiştir. Weitzmann ve öğrencilerinin metodolojik olarak el yazmalarının kökeniyle ilgili konulara yoğunlaşmaları pek çok el yazmasının gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Ancak savunulan ve uygulanan metot, her el yazmasının kendine özgü olan değerini arka plana atmıştı. Bir diğer deyişle, prototiplere bakmak, belirli bir metnin neden resmedildiğini veya aynı metni içeren kopyalarda neden farklı betimlemelerin bulunduğu gibi konuların irdelenmesini geciktiriyordu. Belki de çalışmalara devam edecek süre ve teknoloji Weitzmann ve onun izinden giden araştırmacıların döneminde olsaydı konuyu farklı yönleriyle de ele alabileceklerdi. Ancak Bizans el yazmaları konusunda önemli bir araştırmacı olan Lowden, özellikle Octateuch içerikli el yazmaları çalışmalarıyla Weitzmann’ın savunduğu metodun dışına çıkmış ve konuya farklı bir bakış açısı getirmiştir. Lowden’a göre, kayıp resimli el yazmalarının yeniden yapılandırılmasının ve sorgulanmasının yanında, resimlerde yapılan tüm değişikliklerin hata olarak görülmebileceğini ya da görülmemesi gerekirdi. Lowden’a göre el yazmalarını üreten sanatçılar modellerinin tam kopyalarını almaya çalışmışlardır, ancak gerektiğinde bunları uyarlayabilmişlerdir (Lowden, 1992, s. 37).

Bizans kültüründeki kutsal yazılarda ele alınan İsa’nın yaşam döngüleri eşsiz bir öneme sahipti ve el yazması İnciller sadece İsa’nın tinsel varlığını değil onu fiziksel olarak da temsil etmiştir. Bizans Sanatında İsa’nın hayatı, eylemleri ve sözlerinin ilişkilendirildiği kutsal metinler içinde özel bir yere sahip olan Tetraevangelion (Kanonik Dört İncil) ve yaklaşık 700’den itibaren kullanıma giren Lektionlar en görkemli tasarlanmış el yazmaları arasındadır. Söz konusu el yazmalarında diğer el yazması gruplarına oranla daha fazla figür içeren resimler bulunmakta ve genellikle hem metni hem de resimleri vurgulamak için altın kullanılmıştır. Bu grup el yazmasını çalışan araştırmacılar el yazması resimlemelerinde özellikle liturjinin resimler üzerindeki etkisini belirlemek için öncelikli olarak Lektionları araştırmışlar ve böylece kendilerinden sonraki araştırmacılara büyük katkı sağlamışlardır (Lowden, 1990; Dolezal, 1991; Dolezal, 1996; Evangelatou, 2009b, Lowden, 2009). Liturjinin yanı

sıra bir kısım araştırmacılar da öykülemeci döngülere yer veren el yazmalarına yönelmiştir (Weitzmann, 1971; Nelson, 1980; Cutler, 1991; Tsuji, 1991; Bernabò, 2008).

Bizans dini kültürü, dini resimlerin rolünün tanımı konusunda oldukça kuralcıdır. İkonoklast Dönem (726/730-843) konuyla ilgili tartışmaların en yoğun olduğu dönemdir<sup>3</sup>. Bu dönemle ilgili yapılan bilimsel araştırmalar özellikle resim teorileri, İsa'nın portre ikonaları ve İkonaklast Dönemde ortaya çıkan teolojik yazıların dogmatik karmaşası üzerine odaklanmıştır<sup>4</sup>. Ancak İkonaklast Dönemden kısa bir süre sonra üretilen küçük bir el yazması grubundaki metin ve resim arasındaki ilişki farklı bakış açılarına yol açtı. Söz konusu üç mezmurda (psalter)<sup>5</sup> resimlemeler; eşlik ettikleri metin ile ilgili değil, dönemin tarihsel olaylarını yorumlayıcı niteliktedir. Bu bağlamda Corrigan, Khludov Psalter (Moskova, Hist. Mus. MS. D. 129) çalışmasında, el yazmasının ikonografik açıdan ele alırken ikonaklast karşıtı niteliğine dikkat çekmiştir (Corrigan, 1984; Corrigan, 1992).

Daha sonraki yüzyıllara tarihlenen mezmurları çalışan Cutler (Cutler, 1980/1981) ise, II. Basileios ve Ioannis I. Hrisostomos gibi 11. yüzyılda üretilen el yazmaları örneklerinde önemli teologların yanı sıra birçok aziz resimlerinin el yazmalarını zenginleştirdiğine değindi. Aynı zamanda bu tür araştırmalar söz konusu yüzyıllarda üretilen mezmur içerikli el yazmalarında görülen sistematik resimlenme yerini yeni ikonografik eğilimlere bıraktığını ortaya koymuştur.

Tam sayfa resimlerin bulunduğu farklı ikonografiye ve standart metin – resim ilişkisine sahip olmayan bir diğer grup el yazması araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bunlardan biri olan Nazianzos'lu Gregorios Homilyeleri'dir (Paris, Paris. Gr. 510) (Brubaker, 1983). Buradaki resimlemelerde dönemin patrikleri ve çeşitli politik ve teolojik çekişmeleriyle ilgilidir. Der Nersessian tarafından yapılan çalışmayı (Der Nersessian, 1962) derinleştiren Brubaker, imgelerin nasıl yorumlanabileceğini göstererek, metinleri dönemin sosyo-politik ve teolojik meseleleriyle birlikte inceledi (Brubaker, 1985).

<sup>3</sup> İkonoklast Dönem iki evrede gelişmiştir. İlk aşamanın başlangıcını belirlemek zordur ancak geleneksel olarak başlangıç olarak İmparator III. Leo dönemi (yaklaşık 730) kabul edilir. İlk aşamanın bitişi 787'de İkinci Nicaea Konsili (Yedinci Ekümenik Konsili)'dir. İkinci aşama 815'te başlar ve 843'e bitmiştir. Metinsel ve görsel kaynakları yeniden değerlendiren ikonoklast tarihi üzerine yapılan son çalışmalardan biri; Brubaker ve Haldon, 2010.

<sup>4</sup> İkonaklast Dönemin önemli tartışmalarından biri kutsal ilhamla ilgilidir. Yazıtların kutsal ilhamından İncil'de daha önceden bahsedilmişse de Hristiyan kültüründe görsel imgelerin esinlenmesiyle ilgili karşılaşılan erken bir gelenek yoktur. Kutsal Ruhan resim sanatlarına katkı yapılmamasının büyük bir sorun olarak görülmesi, özellikle Bizans ikonoklast taraftarlarının en büyük propogandası olmuştur. Aynı dönemdeki ikonofil teologlar, geçerliklerini ve kutsallıklarını inkâr eden herhangi bir suçlamaya karşı dini imgeleri savunmanın çeşitli yollarını aradılar. Yazıtların ilhamı dolayısıyla hikayesel resmetmeyle ilgili ilişki kutsal metinlerin içeriğinde ilişkilendirilmeliydi. Sonuçta Bizans'taki teolojik söylemler hikayesel resmin önemi konusunu anlatmada hedefledi. Bunun da en büyük kanıtı, Bizans kültüründe yazı ve imge arasında güçlü ve ayrılmaz bir bağ olmasıdır. Yunanca graphein (γράφειν) yazmak boyamak ve çizmek anlamındadır. Graphe (γραφή) ise hem yazılmış belge hem de görsel imge anlamındadır (Krause, 2018, s. 196). Konuyla ilgili bazı monografiler: Antonova, 2010; Parry, 1996; Barber, 2002.

<sup>5</sup> Khludov Psalter (State Historical Museum, Moskova, Cod. 129,) (Şčepkina, 1977); Pantokrator Psalter (Pantokrator Manastırı, Athos Dağı, Cod. 61) ve Paris Psalter (Paris, Bibliothèque nationale de France, Cod. gr. 20) (Dufrenne, 1970).

Nazianzos'lu Gregorios Homilyeleri (Paris, Paris. Gr. 510) folyo 355r'da 381'de Konstantinopolis'te düzenlenen İkinci Ekümenik Konsilini gösteren tam sayfa resmi dönemin dini kültürünü yansıtan bir diğer örnektir. İmparator I. Theodosius (378-395) ve Konsil katılımcılarının resmedildiği sahnenin merkezinde yüksek bir tahtta açık bir biçimde betimlenmiş Kutsal Kitap belirgin bir şekilde sergilenmektedir. Bunun da Bizans'ta, İsa'nın imparatorların bile eğildiği tek gerçek kral olduğu fikrinin, imparatorlar tarafından Kutsal Kitap'ın halka açılması ve bayram günlerinde yapılan liturji sırasında görülebilmesinin görsel bir kanıtı olduğu söylenebilir.

Metinden bağımsız ve ek yorumların kullanıldığı bir diğer el yazması, 11. yüzyılda üretilen Vat. gr. 752 (Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana)'dır. Bu el yazmasında resimler artarda sıralanmış, yorumları içeren metinler ise mezmurlara eşlik etmektedir (Kalavrezou, vd., 1993).

El yazmalarında farklı resim düzenlemelerinin kullanılması, araştırmacıları el yazmaları banileriyle ilgili araştırmalar yapmaya itmiştir (Spatharakis, 1976). Bir takım el yazmaları, el yazmasına bani olan kişilerin portrelerine sahiptir. Bani portrelerine, Meryem'e adanan 10. yüzyılda üretilen Leo Kutsal Kitap'ında (Vatikan, Reg.gr.1) tam sayfa resmi bulunan Leo Sakellarios'un portresi örnek olarak gösterilebilir. Ancak eğer bir imparator üyesi bani ise, tam sayfa şeklinde değil genellikle kendisinin içinde bulunduğu tören sahnesi içinde betimlenir (Kalavrezou ve Tomaselli, 2017, s. 28).

Ancak şunu belirtmek gerekir ki portreler el yazmalarında nadir görülür ve banilik çalışmaları için yeterince bilgi kaynağı sağlayamamıştır. Böylelikle banilikle ilgilenen araştırmacılar farklı bir araştırma yöntemi arayışı içine girmişlerdir. Buchthal ve Belting eserlerinde (Buchthal ve Belting, 1978) 13. yüzyıla tarihlenen birsinde bir baninin monogramı tespit edilen ve benzer stil özellikleri taşıyan on beş liturjik el yazmasını ele almışlar ve ilişkilendirmeye çalışmışlardır (Hutter, 1982, s. 344-345; Maxwell, 1983, s. 47-54; Marava-Chatzinicolaou, 1985, s. 70-80). Bu gruba ait el yazması sayısı farklı araştırmacıların çalışmalarıyla yirmi ikiye yükselmiştir. Nelson ve Lowden ise bu grubun tek bir baniye ait olmadığını sanatçılar ve baniler arasında iş birliğinin olmuş olabileceğini savunmuşlardır (Nelson ve Lowden, 1991, s. 59-68).

El yazmalarında baninin açıkça kolophonda gösterilmesi veya ithaf şeklinde belirtilmesi görülebilir. Bazı durumlarda da el yazmasının içeriğinden el yazmasına katkısı olanlar anlaşılabilir. Seraglio Octateuch'da (İstanbul Topkapı Gr.8), İmparator I. Alexios'un oğlu Isaac Komnenos'un adının geçmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Anderson, 1982). Bir diğer örnek ise; Brubaker, Nazianzos'lu Gregorios Homilyeleri (Paris, Paris. Gr. 510) ile ilgili çalışmasında el yazmasının resimlerinde ve özel olarak işaretlenmiş metin bölümlerinde dönem kaynaklarını ve tarihi koşulları göz önünde bulundurarak, yazının sahibinin Konstantinopolis Patriği Photios olduğunu gösterebilmiştir (Brubaker, 1999).

El yazmalarının üretim yeri olarak bilinen manastırlar, teolojiye ve liturjiye ve dolayısıyla ikonografiye kaynaklık eden dini metinlerin yazıya aktarılmasında önemli rol oynamaktaydılar (Barut, 2012, s. 113-114). Manastır sanatçılarıyla da ilgili çalışmalar yapılmıştır. Örneğin; Studios Manastırı'nda 1066 yılında üretilen Theodore Psalter'in (Londra, British Library, Add 19352) hem yazarı hem de sanatçısı olan Rahip Kaisareialı Theodore, kullanıcı, yazar, sanatçı ve yapım tarihinin tam olarak bilindiği az sayıdaki el yazmasından biridir. Bu bilgiye Theodore Psalter'de (Londra,

British Library, Add 19352) Bizans el yazmaları nadir görülen kolofondan dolayı ulaşılabilir (Barber ve Lowden, (ed.), 2000).

Theodore Psalter (Londra, British Library, Add 19352) ile ilgili yapılan çalışmalar sırasında yetenekli bir sanatçının varlığı ortaya çıkar ve konunun uzmanı olan sanat tarihçiler Theodore Psalter'nin (Londra, British Library, Add 19352) istisna olmadığını aynı sanatçının birkaç el yazmasında daha var olduğunu kanıtlarlar (Hutter, 1996). Araştırmacı Nelson, 13. yüzyılda sadece inisyal ve motifleri yapan Theodore Hagiopetrites üzerine çalışma yapmış ve 17 el yazmasında sanatçının izlerini bulmuştur (Nelson, 1991).

Ševčenko tarafından çalışılan II. Basileios Menelogyası (Vatikan, Ms. Vat. gr. 1613) el yazması sanatçıların konu edildiği bir diğer çalışmadır. Ševčenko, yapmış olduğu kodikolojik çalışma ile, sanatçıların 430 resmi üretirken aralarında yapmış oldukları görev dağılımını her bir resme sanatçının adı eşlik ettiği için belirleyebilmiştir. Ševčenko, her sanatçının bir bifolyo aldığını ve parşömenlerin her iki tarafındaki iki resmi yapmaktan sorumlu olduğunu göstermiş, el yazması bağlandığında ise her bir folyodaki resimler rekto ve verso olarak aynı sanatçı tarafından yapıldığını tespit etmiştir. İmparatorluk tarafından istenmiş olması muhtemel olan el yazmasında aynı anda sekiz sanatçı ile çalışılmıştır (Ševčenko, 1962, s. 245).

Par. gr. 1208 (Paris, Bibliothèque nationale de France) ve Vat. gr. 1162 (Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana) künyeli İakovos Kokkinobaphos Homilyeleri yazarının ve sanatçısının belli olduğu bir diğer önemli el yazmalarındandır. Meryem'in hayatına dair altı homilye yazan keşiş İakovos ve Kokkinobaphos Ustası olarak bilinen sanatçı bir imparatorluk üyesi için el yazmalarını üretmiştir. Resimler hikayesel bir bütünlük sağlayabilmek için metnin içine serpiştirilmiştir. Bu da yazarın ve sanatçının ortak çalıştığını göstermektedir (Hutter, 1970).

Son yıllarda araştırmacılar, inisyaller gibi, el yazması resimlemelerinin özel ancak anlaşılmamış unsurlarına odaklanmıştır. Özellikle figür içermeyen inisyaller, şekilsel değişiklikleri ayırt etmek ve üslup değerlendirmesi yapmak için araştırmacılar için önemli unsurlardır. Bunlar, araştırmacıların zaman ve coğrafi alandaki form aktarımını daha iyi anlamalarını sağlamıştır (Anderson, 1975; Brubaker, 1991; Džurova ve Velinova, 2002-2003). Bununla birlikte inisyallerin Bizans toplumundaki düşünce akımlarını ve hatta sosyal eğilimleri yansıttığı da araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Maayan-Fanar, simgesel olmayan inisyaller ve 9. yüzyılın sonlarında yaygınlaşan anikonik inisyallerin ikonoklastik Bizans'ın entelektüel ortamına atfedilmesi üzerine çalışmıştır (Maayan-Fanar, 2011). Bizans toplumundaki sosyal eğilimleri içinde barındıran inisyallere örnek olarak iki Kokkinobaphos el yazması gösterilebilir. El yazmalarında resmedilen avcılıkla ilgili ayrıntılı inisyallerin, 12. yüzyıl Bizans aristokrasisi arasında avlanma ve şahin avcılığının popüler olduğunun bir kanıtıdır (Evangelatou, 2008; Evangelatou, 2009a). 11. ve 12. yüzyıllarda üretilen el yazmalarında görülen antropomorfik ve zoomorfik inisyaller, araştırmacıların bir diğer ilgi alanı olmuş, Krause tarafından yapılan bir çalışmada, İoannis Hrisostomos Homilyeleri'nde resmedilen antropomorfik inisyaller incelenmiştir (Krause, 2004).

Son yıllarda Bizans çalışmalarının bir diğer ilgi alanı Bizans dünyasındaki kadınların görsel olarak sunulmasını konu alan yayınlardır. Meyer çalışmasında, el yazmalarında hikayesel kadın imgelerinin yorum katılarak değiştirilebileceğini ortaya koymuştur. Bazı Octateuch resimlemelerinde Havva'nın vücudunun cennete atılmadan önce cinsiyetsiz görülmesi ve kovulduktan sonra göğüslerinin



resmedilmesi kadın imgesinin nasıl yorumlanarak sunulduğunu göstermektedir (Meyer, 2009; Meyer, 2011).

Bizans el yazmaları çalışmaları sadece teolojik içerikli el yazmaları üzerine yoğunlaşmamıştır. Bilimsel, tıbbi ve teknik konuları içeren resimsiz ve resimli el yazmaları da araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Müspet bilimler<sup>6</sup>, doğal bilimleri (astronomi ve astroloji<sup>7</sup>, büyü ve simya, coğrafya<sup>8</sup>, zooloji<sup>9</sup>), tıbbi bilimler (tıbbi ve cerrahi, hippiatik, farmakoloji)<sup>10</sup> ve uygulamalı bilimler<sup>11</sup> gibi el yazmaları üzerine pek çok araştırmacı çalışmalar gerçekleştirmiştir<sup>12</sup>.

Kodikolojik, paleografik ve ikonografik açıdan bir bütün olarak ele alınan el yazmaları çalışmaları son dönem araştırmacılarının tercihi olmuştur. Monografik ve disiplinler arası ortak yayınlar el yazmaları çalışmalarında önemli rol oynamaktadır. Bununla birlikte farklı zaman dilimlerinde ve coğrafi bölgelerde üretilen el yazmalarından tek bir konunun çalışılması konuya bütünsel olarak yaklaşmanın bir diğer yoludur. Böylelikle araştırmacı, erken dönem çalışmalarında yapılan sadece ikonografik ve üslupsal analiz aksine araştırmanın çeşitli yönlerini de dahil eder. El yazmasının bir bütün olarak vurgulanması, çeşitli disiplinlerden uzmanların yer aldığı bir dizi ortak çalışmaya yol açmıştır. Bu türden ilk yayınlardan biri Barberini Psalter'e (Vatikan, Barb. grec. 372) adanmış ve sanat tarihi, paleografi ve kodikoloji alanındaki uzmanlar tarafından yazılmış bölümleri içermektedir (Anderson, vd. (ed.), 1989; Barber ve Lowden (ed.), 2000; Bernabò (ed.), 2010; Canart (ed.), 2011). Bu özel ve farklı alanlara uzmanları dahil etmek artık bir gereksinim olmuştur. Resimli el yazmalarının anlaşılmasına bir başka değer katan spektrofotometrik analiz gibi teknikleri kullanan bilim insanları el yazması çalışmalarına ayrı bir boyut katmıştır (Bernabò, 2008; Anderson, 2013). Bu gibi ortak çalışmalar, Bizans resimli el yazması çalışmalarının kalitesini ve güvenilirliğini artırmakla birlikte sahip olması gereken değere ulaşmasını sağlamaktadır.

Ancak tüm bunlara rağmen çalışmaların ele alınış biçimi 19. yüzyıldan beri fazla değişime uğramamıştır. İkonografik ve üslupsal analizler, sonraki metodolojilerden hangisi kullanılacağına bakılmaksızın temel olmaya devam etmiştir. Günümüzdeki sanat tarihçiler çeşitli beceriler kazanarak devam ettirdikleri çalışmalarını nesiller önceki çalışmalara dayandırmakta ve bu eserler hakkındaki anlayışı zenginleştirmektedirler. Günümüzde bile araştırmacılar tarafından yeni eserler bulma çabaları devam ederken, el yazmaları sadece maddi değerleri için değil, tarihi ve sosyal hayata dair bilgileri gün yüzüne çıkardıkları için de incelenmektedir. Konuyla ilgilenen araştırmacıların yeni yaklaşımları; metin-resim ilişkisini inceleyerek himayenin sorgulanması ve bunun üzerinden dönemle ilgili sosyal-siyasi hayatın yorumlanması ve Bizans toplumunda yüzyıllar boyunca sürdürülen gelenek ve göreneklerle ilgili görüşlerin dile getirilmesi gibi el yazmalarının maddi değerinin ötesine geçmesini sağlamıştır.

<sup>6</sup> Örneğin; Gamillscheg, 1977; Mogenet ve Tihon, 1981, Netz, 2003; Netz ve Noel, 2007; De Young, vd., 2013.

<sup>7</sup> Örneğin; Boll, 1899; Stahlman, 1959; Weitzmann, 1970; Marchetti 2011; Gee, 2013

<sup>8</sup> Örneğin; Fischer, 1932; Diller, 1952; Gautier-Dalché, 2009.

<sup>9</sup> Örneğin; Aelian, 1936; Petit ve Théodoridès, 1962; Berger, 2005; Lazaris, 2016; Durr, 2016.

<sup>10</sup> Örneğin; Singer, 1927; Van Buren, 1973; Collins, 2000; Mondrain, 2004; Lazaris, 2010.

<sup>11</sup> Heron of Alexandria, 1997; Humphrey vd., 1998.

<sup>12</sup> Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Lazaris, 2017, 55-113.

## Bizans El Yazmaları Bibliyografyası Çevrimiçi Veri Tabanı Çalışması

Bizans dönemine ait el yazmaları araştırmaları 19. yüzyıldan bu yana Bizans çalışmalarının ana konularından biri olmuştur. Bizans el yazmaları konulu artan bilimsel çıktının bir sonucu olarak, özel bir kaynakçaya ihtiyaç olduğu açıktır. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla Yozgat Bozok Üniversitesi'nin Bilimsel Araştırmalar Projesi desteğiyle “Bizans El Yazmaları Bibliyografyası” (<http://byzantinemanuscript.bozok.edu.tr/>) (Şekil 1) çevrimiçi veri tabanı çalışması gerçekleştirilmiştir. Projenin süresi bir yıl olup, proje zamanında sonuçlandırılmıştır. Proje sürecinde ilk olarak veri tabanını ve internet sitesinin geliştirilmesi gerçekleştirilmiştir<sup>13</sup>. Daha sonra yapılan kütüphane çalışmaları (İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi (Ankara), Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi (İstanbul), Österreichischen Nationalbibliothek (Avusturya, Viyana), Universitätsbibliothek Wien (Avusturya, Viyana), Fachbereichsbibliothek Byzantinistik und Neogräzistik (Avusturya, Viyana)) ve verilerin sisteme girilmesiyle proje tamamlanmıştır.

Veri tabanında MS 300 ila yaklaşık MS 1500 tarihleri arasında üretilmiş Bizans el yazmalarıyla ilgili tüm ikincil kaynaklar (monografiler, kitap bölümleri, makaleler, sözlük ve ansiklopediler) bulunmaktadır. Çalışmanın kapsamı; Bizans Dönemi'nde üretilen el yazmalarını doğrudan konu alan İngilizce, Almanca, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Rusça, Yunanca ve Bulgarca basılı çalışmaların tümünü kapsamaktadır. Veri tabanı yabancı araştırmacıların da kullanabilmesi için İngilizce geliştirilmiştir. İstenilen bilgiye ulaşmak için “arama” bölümüne anahtar sözcük, yazarın adı, ilgili yayının adı, yayın yılı ya da yayının dili gibi bilgilerden biri girilip veri tabanında yer alan bibliyografik döküme ulaşılabilmektedir (Şekil 2). Çevrimiçi olarak tasarlanan veri tabanı düzenli olarak güncellenebilmektedir. Yapısı nedeniyle, her yerden ve herhangi bir sistemden kolayca çevrimiçi erişim sağlanabilmektedir.

Özellikle sosyal bilimler alanında belirli konulara yönelik yapılması planlanan bibliyografya çalışması için örnek oluşturabileceği gibi konuyla ilgilenen araştırmacılar için de büyük kolaylık sağlayacaktır. Bu çalışma ve yapılacak benzer çalışmaların araştırma sırasında karşılaşılabilecek zaman kaybının önüne geçeceği düşünülmektedir.

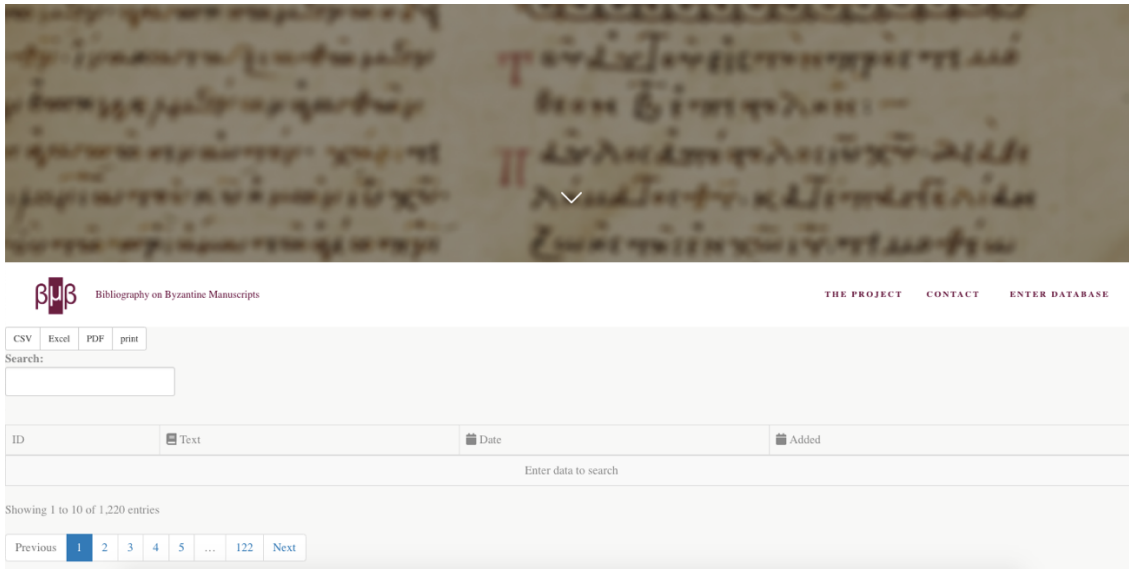
<sup>13</sup> Projede veri tabanını ve internet sitesinin geliştirilmesinden sorumlu olan Yozgat Bozok Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü 3. sınıf öğrencilerinden Emre Gürbüz ve Yavuz Çeliker'e teşekkürlerimi sunmak isterim.



## Şekiller



Şekil 1 “Bizans El Yazmaları Bibliyografyası” ana sayfa



Şekil 2 “Bizans El Yazmaları Bibliyografyası” veri tabanı sayfası

**Kaynakça**

- Anderson, J.C. (1975). *An Examination of Two Twelfth-Century Centers of Byzantine Manuscript Production*. Ph.D. Princeton University.
- Anderson, J.C. (1982). The Seraglio Octateuch and the Kokkinobaphos Master. *Dumbarton Oaks Papers* 36. 83-114.
- Anderson, J.C. (2013). *The Christian topography of Kosmas Indikopleustes: the map of the universe redrawn in the sixth century*. Rome: Edizioni di Storia e Letteratura.
- Anderson, J.C., Canart, P., Walter, Ch. (ed) (1989). *The Barberini Psalter: Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 372*, Zurich.
- Antonova, C. (2010). *Space, time, and presence in the icon: seeing the world with the eyes of God*. Farnham: Ashgate Publishing Ltd.
- Argoud, G., Guillaumin J.Y. (ed./çev) (1997). *Heron of Alexandria, Pneumatica. Les Pneumatiques d'Héron d'Alexandrie* (Centre Jean Palerne. Mémoires, 15). Saint-Étienne.
- Barber, C. (2002). *Figure and Likeness. On the Limits of Representation in Byzantine Iconoclasm*. Princeton/Oxford.
- Barber, Ch., Lowden, J. (ed.) (2000). *Theodore Psalter: Electronic Facsimile*. Champaign, Illinois.
- Barut, F. (2012). Teoloji, Liturji ve İkonografi İlişkisi Bağlamında Bizans Manastırları. *Arkeoloji ve Sanat* 141. 111-120.
- Berger, F. (2005). *Die Textgeschichte der Historia Animalium des Aristoteles* (Serta Graeca, 21), Wiesbaden.
- Bernabò, B. (2008). *Il Tetravangelo di Rabbula: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 1.56: l'illustrazione del Nuovo Testamento nella Siria del VI secolo*. Rome.
- Bernabò, B. (ed.) (2010). *La collezione di testi chirurgici di Niceta: Firenze, Biblioteca Medicea Maurenziana, Plut. 74.7: tradizione medica classica a Bisanzio*. Rome.
- Boll, F.J. (1899). *Beiträge zur Überlieferungsgeschichte der griechischen Astrologie und Astronomie*. Sitzungsberichte Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Munich. 77-140.
- Brubaker, L. (1983). *The Illustrated Copy of the Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris (Bibliothèque Nationale, cod.gr.510)*. PhD dissertation, The Johns Hopkins University.
- Brubaker, L. (1985). Politics, Patronage and Art in Ninth-Century Byzantium: the Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris (B.N. Gr. 510). *Dumbarton Oaks Papers* 39. 1-13.
- Brubaker, L. (1991). The introduction of painted initials in Byzantium. *Scriptorium* 45. 22-46.
- Brubaker, L. (1999). *Vision and meaning in ninth-century Byzantium. Image as exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus* (Cambridge Studies in Palaeography and Codicology, 6), Cambridge.
- Brubaker, L., Haldon J.F. (2010). *Byzantium in the Iconoclast Era (c. 680–850): A History*. Cambridge/New York.
- Buchthal, H., Belting, H. (1978) Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy (Dumbarton Oaks Studies, 16), Washington, D.C.

- Canart, P. (ed) (2011). *La Bible du Patrice Léon, Codex Reginensis Graecus I: commentaire codicologique, paléographique, philologique et artistique*. Vatican City.
- Collins, M. (2000). *Medieval herbals: the illustrative traditions (The British Library studies in medieval culture)*. London/Toronto.
- Corrigan, K. (1984). *The Ninth Century Byzantine Marginal Psalters*. PhD diss., UCLA.
- Corrigan, K. (1992). *Visual Polemics in the Ninth-Century Byzantine Psalters*. New York.
- Cutler, A. (1980/1981). Liturgical Strata in the Marginal Psalters. *Dumbarton Oaks Papers* 34/3. 17-30.
- Cutler, A. (1984). *The aristocratic psalters in Byzantium* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques, 13), Paris.
- Cutler, A. (1991). Rossano Gospels. *ODB*, vol. 3, New York. 1813-14.
- De Young, G., Suzuki, T., Takahashi, K., vd. (2013). Reproduced Diagrams from Greek and Arabic manuscripts. [=online: <[http://www.hs.osakafu-u.ac.jp/~ken.saito/diagram/Reproduced\\_Diagrams\\_from\\_Greek\\_and\\_Arabic\\_manuscripts\\_20130427.pdf](http://www.hs.osakafu-u.ac.jp/~ken.saito/diagram/Reproduced_Diagrams_from_Greek_and_Arabic_manuscripts_20130427.pdf)>]
- Der Nersessian, S. (1962). The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus: Paris Gr. 510, A Study of the Connections between Text and Images. *Dumbarton Oaks Papers* 16. 195-228.
- Der Nersessian, S. (1970). *L'illustration des Psautiers grecs du Moyen Âge, II: Londres, Add. 19.352*. Paris.
- Diller, A. (1952). *The Tradition of the Minor Greek geographers (Philological Monographs, 14)*. Philadelphia.
- Dolezal, M.L. (1991). *The Middle Byzantine Lectionary: Textual and Pictorial Expression of Liturgical Ritual*. Chicago.
- Dolezal, M.L. (1996). Illuminating the liturgical word: text and image in a decorated lectionary (Mount Athos, Dionysiou Monastery, cod. 587). *Word & Image* 12, 23-60.
- Dufrenne, S. (1966). *L'illustration des Psautiers grecs du Moyen Age, I: Pantocrator 61, Paris grec 20, British Museum 40731*, Paris.
- Durr, A. (2016). *L'Image toxicologique à Byzance: Fonctions et usages des miniatures des Alexipharmaka et des Thèriaka des pseudo-Dioscoride dans les derniers siècles de l'empire*. PhD diss., University of Fribourg.
- Džurova, A., Velinova, V. (2002-2003). La parole et l'image. Les initiales du type de la 'main benissante' colorée en rouge ou aux ongles rouges. *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 56-57. 241-256.
- Ebersolt, J. (1926). *La miniature byzantine: ouvrage accomp. de la reprod. de 140 miniatures*. Paris [u.a.].
- Evangelatou, M. (2008). The exegetical initials of codex Parisinus graecus 41: word and image in a twelfth-century Byzantine psalter. *Word and Image* 24.2. 199-218.
- Evangelatou, M. (2009a). From Word into Image: The Visualization of Ulcer in Byzantine Illustrated Manuscripts of the Book of Job. *Gesta* 48. 19-36.
- Evangelatou, M. (2009b). Liturgy and the Illustration of the Ninth-Century Byzantine Marginal Psalters. *Dumbarton Oaks Papers* 63, 59-116.

- Fischer, J. (1932). *Claudii Ptolemaei, Geographiae, vol. 1, Codex urbinas graecus 82, phototypice depictus, consilio et opera curatorum Bibliothecae vaticanae (Codices e Vaticanis selecti, Series major, 19)*. Leipzig.
- Galavaris, G. (1969). *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus* (Studies in Manuscript Illumination, 6) Princeton.
- Gamillscheg, E. (1977). Zur handschriftlichen Überlieferung byzantinischer Schulbücher. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26. 211-230.
- Gautier-Dalché, P. (2009). *La géographie de Ptolémée en Occident, IVe-XVIe siècle*. Turnhout.
- Gee, E. (2013). *Aratus and the astronomical tradition*. New York.
- Grabar, A., (1972). *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe-XIe siècle)*, Paris.
- Gyllius, P. (1632). *De Constantinopoleos Topographia lib. IV Lvgdvyi Batavorvm, Ex officina Elzeviriana*. First edition.
- Hartel, W., Wickhoff, F. (1895). *Die Wiener Genesis*. Prag; Wien: Tempsky Leipzig: Freytag.
- Hercher, R. (ed.) (1864). *Aelian, De natura animalium, Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta, vol. 1 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana)*. Leipzig.
- Humphrey, J.W., Oleson, J.P., Sherwood, A.N. (1998). *Greek and Roman technology: a sourcebook. Annotated translations of Greek and Latin texts and documents*. London.
- Hutter, I. (1970). *Die Homilien des Mönchs Jakobus und ihre Illustrationen*. PhD diss., University of Vienna
- Hutter, I. (1982). *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. vol. 3: Oxford, Bodleian Library III, Stuttgart*.
- Hutter, I. (1996). Decorative Systems in Byzantine Manuscripts, and the Scribe as Artist: Evidence from Manuscripts in Oxford. *Word & Image* 12. 4-22.
- Kalavrezou, I., Tomaselli C. (2017). The Study of Byzantine Illustrated Manuscripts Since Kurt Weitzmann: Art Historical Methods and Approaches. ed. V. Tsamakda. In *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*. Leiden: Brill. 23-34.
- Kalavrezou, I., Trahoulia, N., Sabar, Sh. (1993). Critique of the Emperor in the Vatican Psalter gr. 752, *Dumbarton Oaks Papers* 47. 195-219.
- Kondakov, N.P. (1876). *Istoriia vizantiiskogo iskusstva i ikonografii po miniatiuram grecheskikh rukopisei [A history of Byzantine art and iconography, based on the miniatures of Greek manuscripts]*, Odessa.
- Kondakov, N.P. (1891). *Histoire de l'Art Byzantin considéré principalement dans les miniatures. vol. 2*, Paris.
- Krause K. (2018). Speaking Books-Silent Pictures: Visualizing Gospel Narrative in Byzantium. K. Heyden, H. Manuwald (eds.). *Übertragungen heiliger Texte in Judentum, Christentum und Islam. Fallstudien zu Formen und Grenzen der Transposition*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Krause, K. (2004). *Die illustrierten Homilien des Johannes Chrysostomos in Byzanz*. Wiesbaden.
- Kuntz, M.L. (1981). *Guillaume Postel: Prophet of the Restitution of All Things His Life and Thought. The Hague*. Boston: Nijhoff; Hingham, MA: Kluwer Boston.

- Lassus, J. (1973). *L'illustration byzantine du Livre des Rois, Vaticanus Graecus 333* (Bibliothèque des Cahiers archéologiques, 9), Paris.
- Lazaris S. (2017). Scientific, Medical and Technical Manuscripts. In *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, ed. V. Tsamakda. Leiden: Brill. 55-113.
- Lazaris, S. (2010). *Art et science vétérinaire à Byzance. Formes et fonctions de l'image hippiatrice* (Bibliologia, 29), Turnhout.
- Lazaris, S. (2016). *Le Physiologus grec, vol. 1. La réécriture de l'histoire naturelle antique (Micrologus' Library, 77)*. Florence.
- Lowden, J. (1990). Luxury and liturgy: the function of books. R. Morris (ed.), *Church and People in Byzantium* (s. 263-80), Birmingham.
- Lowden, J. (1992). *The Octateuchs. A Study in Byzantine Manuscript Illustration*. Pennsylvania.
- Lowden, J. (2009). *The Jaharis Gospel lectionary. The Story of a Byzantine Book*. New York.
- Maayan-Fanar, E. (2011). *Revelation through the alphabet: aniconism and illustrated initial letters in Byzantine artistic imagination*. Geneva: La Pomme d'or.
- Marava-Chatzinicolaou, A., Toufexi-Paschou Ch. (1985). Catalogue of the illuminated Byzantine manuscripts of the National Library of Greece. vol. 2: *Manuscripts of New Testament Texts 13th-15th Century*. Athens. 70-80.
- Marchetti, F. (2011). La trasmissione della cultura scientifica greca a Bisanzio: codici di medicina e astronomia della Biblioteca Medicea Laurenziana. M. Bernabò (ed.), *Voci dell'Oriente miniature e testi classici da Bisanzio alla Biblioteca Medicea Laurenziana (mostra, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 4 marzo - 30 giugno 2011)*. Florence. 121-132.
- Martin, J.R. (1954). *The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus* (Studies in manuscript illumination, 5), Princeton
- Maxwell, K. (1983). Another Lectionary of the 'Atelier' of the Palaiologina, Vat. gr. 354. *Dumbarton Oaks Papers* 37. 47-54.
- Meyer, M. (2009). Eve's Nudity. A Sign of Shame or a Precursor of Christological Economy?. K. Kogman-Appel, M. Meyer (ed.), *Between Judaism and Christianity. Art-Historical Essays in Honor of Elisheva (Elisabeth) Revel Neher*, Leiden. 243-258.
- Meyer, M. (2011). Refracting Christian Truths through the Prism of the Biblical Female in Byzantine Illuminated Manuscripts. R. Bonfil (ed.). *Jews of Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*. Leiden. 971-1000.
- Millet, G. (1916). *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra de la Macédoine et du Mont-Athos, dessins de Sophie Millet*. 2 vols., Paris.
- Mogenet, J., Tihon, A. (1981). Le "Grand Commentaire" aux Tables Faciles de Théon d'Alexandrie et le Vat. gr. 190. *L'Antiquité classique* 50. 526-534.
- Mondrain, B. (2004). Les manuscrits grecs de médecine. J. Jouanna, J. Leclant (ed.), *Actes du colloque "La médecine grecque antique"* (Cahiers de la villa "Kérylos", 15), Paris. 267-285.
- Nelson, R.S. (1980). *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*. New York.



- Nelson, R.S. (1991). *Theodore Hagiopetrites: A Late Byzantine Scribe and Illuminator*. (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, 4), 2 vols., Vienna.
- Nelson, R.S., Lowden, J. (1991). The Palaeologina Group: Additional Manuscripts and New Questions. *Dumbarton Oaks Papers* 45. 59-68.
- Netz, R., (2003). *The Shaping of Deduction in Greek Mathematics: A Study in Cognitive History*. Cambridge.
- Netz, R., Noel, W. (2007). *The Archimedes Codex: Revealing the Secrets of the World's Greatest Palimpsest*. London.
- Omont, H. (1927). *Miniatures des homélies sur la Vierge du moine Jacques (MS grec 1208 de Paris)*. (Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures, 11), Paris. [SEP]
- Parry, K. (1996). *Depicting the Word. Byzantine Iconophile Thought of the Eighth and Ninth Centuries*. Leiden.
- Pelekanidis, S.M., vd, (1974-1991). *The Treasures of Mount Athos: Illuminated Manuscripts*. 4 vols., Athens.
- Petit, G., Théodoridès, J. (1962). *Histoire de la zoologie: des origines à Linné (Histoire de la pensée, 8)*, Paris.
- Sbordone, F. (1936). *Physiologus*. Hildesheim.
- Ščepkina, M.V. (1977). *Miniaturjury Khludovskoy Psaltyri*. Moscow.
- Ševčenko, I. (1962). The Illuminators of the Menologion of Basil II. *Dumbarton Oaks Papers* 16. 243+245-276.
- Singer, C. (1927). The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages. *The Journal of Hellenic Studies* 47. 1-52.
- Spatharakis, I. (1976). *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Byzantina Neerlandica, 6) Leiden.
- Stahlman, W.D. (1959). *The Astronomical Tables of Codex Vaticanus Graecus 1291*. PhD diss., Brown University.
- Tikkanen, J.J. (1895-1903). *Die Psalterillustration im Mittelalter*. (Acta Societatis scientiarum Fennicae, 31), 2 vols., Helsinki.
- Tsuji, E. (1991). *The study of the Byzantine Gospel illustrations in Florence, Laur.Plut.VI 23 and Paris, Bibl. Nat. cod. gr. 74*. Ann Arbor, MI.
- Van Buren, A. (1973). De Materia Medica of Dioscurides. G. Vikan (ed.), *Illuminated Greek manuscripts from American collections: an exhibition in honor of Kurt Weitzmann*, Princeton (N.J.) 66-69.
- Velmans, T. (1971). *Le Tétraévangile de la Laurentienne, Florence, Laur. VI. 23*. Bibliothèque des Cahiers archéologiques VI, Paris.
- Weitzmann, K. (1948). *The Joshua Roll: A Work of the Macedonian Renaissance*, Princeton.
- Weitzmann, K. (1951). *Greek Mythology in Byzantine Art* (Studies in manuscript illumination, 4), Princeton.
- Weitzmann, K. (1970). *Illustrations in Roll and Codex: A Study of the Origin and Method of Text illustration*, 2nd ed., Princeton.



Weitzmann, K. (1971). The Narrative and Liturgical Gospel Illustrations. H.L. Kessler (ed.), *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illustration*, Chicago, 247-70.

Weitzmann, K. (1979). *The Miniatures of the Sacra Parallela, Parisinus graecus 923* (Studies in Manuscript Illumination, 8), Princeton.

Weitzmann, K. (1996). *Die Byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts, Nachdruck der Ausgabe Berlin 1935*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 243-44. Band), 2 vols., Vienna.